

วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร กรณีศึกษา

ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด

A COMPLETE ORGANIC RICE PROCESSING COMMUNITY ENTERPRISE, A
CASE STUDY OF WANG LUANG SUBDISTRICT, SELAPHUM DISTRICT,
ROI ET PROVINCE

วันชาติ เรืองมนตรี¹ วุฒิชัย ตาลเพชร²

Wanchat Rueangmontri, Vutichai Tanphed

บทคัดย่อ (Abstract)

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ เพื่อศึกษาวิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร เพื่อศึกษารูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร และ เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพที่วิเคราะห์ผลเชิงพรรณนา โดยรวบรวมข้อมูลจากผู้ให้สัมภาษณ์ จำนวน 20 คน วิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร เริ่มก่อตั้งเมื่อปี พ.ศ. 2532 ภายใต้การนำของนางสุนันทา เหล่าชัย โดยเริ่มขับเคลื่อนงานเกษตรกรรมแบบธรรมชาติด้วยการเพาะปลูกข้าวอินทรีย์จากหลักการพึ่งพาธรรมชาติ รูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์ แบบครบวงจร พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร มีรูปแบบการทำงานระบบกลุ่ม มีการวางโครงสร้างการทำงานที่ชัดเจน เน้นกระบวนการทำงานแบบมีส่วนร่วม มีการระดมทุนผ่านการให้สมาชิกเข้าหุ้นและมีการปันผลกำไรในช่วงปลายปี แนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร ได้ถอดบทเรียนและกำหนดแนวทางการพัฒนา โดยเน้นการพัฒนาเชิง

Received: 2020-09-22 Revised: 2020-11-06 Accepted: 2020-11-06

^{1,2} สาขาวิชารัฐศาสตร์ คณะนิติรัฐศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏร้อยเอ็ด Program in Political Science, Faculty of Law and Politics, Roi Et Rajabhat University,
e-mail: vutichaitanphed@gmail.com

พื้นที่ สร้างความเข้มแข็งโดยใช้ทุนทางสังคมและทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน เปิดโอกาสให้ประชาชนที่สนใจเข้าร่วมกลุ่มภายใต้การยึดหลักการทำเกษตรแบบธรรมชาติบูรณาการทำงานร่วมกับภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคีเครือข่าย

คำสำคัญ (Keywords): วิสาหกิจชุมชน; ข้าวอินทรีย์; การแปรรูปข้าว

Abstract

This research paper aims to study the evolution of community enterprise integration and integrated organic rice processing. to study the models and working processes of community enterprises with integrated organic rice processing. and to study development approaches Working process of community enterprises with integrated organic rice processing. was a qualitative study that analyzed descriptive results. By collecting data from 20 interviewees. The evolution of community enterprise integration with integrated organic rice processing. Found that the integrated organic rice processing community enterprise was established in 1989 under the leadership of Mrs. Sumontha Laochai. starting to drive natural agriculture by growing organic rice based on nature. The models and working processes of community enterprises with integrated organic rice processing. Found that the integrated organic rice processing community enterprise had a group system and working model. There is a working structure a good. Focus on participatory work processes Funds are raised through member shares and there is a year-end dividend. Development approaches Working process of community enterprises with integrated organic rice processing. Found that the integrated organic rice processing community enterprise Lessons removed. And set development guidelines With an emphasis on spatial development Strengthen the use of social capital and resources available in the community. Provide opportunities for interested people to join groups under adherence to natural farming principles, integrating with government, private and network partners.

Keywords: Community Enterprises; Organic Rice; Rice Processing

บทนำ (Introduction)

แนวคิดพื้นฐานของเกษตรอินทรีย์เป็นการทำการเกษตรแบบองค์รวม ซึ่งแตกต่างอย่างมากจากระบบเกษตรแผนใหม่ที่มีมุ่งเน้นการใช้ปัจจัยการผลิตต่าง ๆ เพื่อเพิ่มผลผลิตเฉพาะพืชที่ปลูก อันเป็นแนวคิดแบบแยกส่วน เพราะให้ความสนใจเฉพาะแต่ผลผลิตของพืชหลักที่ปลูก โดยไม่ได้คำนึงถึงผลกระทบต่อทรัพยากรการเกษตรหรือนิเวศการเกษตร สำหรับเกษตรอินทรีย์ที่เป็น การเกษตรแบบองค์รวมจะให้ความสำคัญกับการ อนุรักษ์ทรัพยากรธรรมชาติและระบบนิเวศ การเกษตร โดยเฉพาะอย่างยิ่งการฟื้นฟูความอุดมสมบูรณ์ของดิน การรักษาแหล่งน้ำให้สะอาด และการฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพ ทั้งนี้เพราะแนวทางเกษตรอินทรีย์อาศัยกลไกและ กระบวนการของระบบนิเวศในการผลิต ด้วยเหตุนี้เกษตรอินทรีย์จึงปฏิเสธการใช้สารเคมีกำจัด ศัตรูพืชและปุ๋ยเคมี เนื่องจากสารเคมีการเกษตรเหล่านี้มีผลกระทบต่อกลไกและกระบวนการของ ระบบนิเวศ นอกเหนือจากการปฏิเสธการใช้สารเคมีการเกษตรแล้ว เกษตรอินทรีย์ยังให้ความสำคัญ กับการสร้างสมดุลของวงจรของธาตุอาหาร การประหยัดพลังงาน การอนุรักษ์ระบบนิเวศการเกษตร และการฟื้นฟูความหลากหลายทางชีวภาพ ซึ่งถือได้ว่าเกษตรอินทรีย์เป็นการบริหารจัดการฟาร์มเชิง บวก (Positive Management) (กรีนเนท, 2563: เว็บไซต์)

การผลิตข้าวอินทรีย์ (Organic Rice) เป็นกระบวนการหนึ่งที่ใช้รูปแบบการผลิตแบบ เกษตรอินทรีย์ ซึ่งเป็นวิธีการผลิตที่หลีกเลี่ยงการใช้สารเคมีหรือสารสังเคราะห์ต่าง ๆ เป็นต้นว่า ปุ๋ยเคมี สารควบคุมการเจริญเติบโต สารควบคุมและกำจัดวัชพืช สารป้องกันกำจัดโรค แมลงและ สัตว์ศัตรูข้าวในทุกขั้นตอนการผลิตและในระหว่างการเก็บรักษาผลผลิต ในขณะที่เดียวกันก็เป็นการ รักษาสภาพแวดล้อม ทำให้ได้ผลผลิตข้าวที่มีคุณภาพดี ปลอดภัยจากอันตรายของผลตกค้าง ส่งผล ให้ผู้บริโภคมีสุขอนามัยและคุณภาพชีวิตที่ดีขึ้นนอกจากนี้ยังมีองค์ประกอบเอกชนหรือเอ็นจีโอให้ การสนับสนุนรวมกลุ่มเกษตรกรเพื่อปลูกข้าวอินทรีย์ รวมทั้งมีบริษัทเอกชนลงทุนปลูกข้าวอินทรีย์ เพื่อจำหน่ายโดยตรง (กลุ่มงานส่งเสริมและพัฒนาเกษตรอินทรีย์, ม.ป.ป.: 1-2) และในจังหวัด ร้อยเอ็ดได้เริ่มมีเครือข่ายเกษตรอินทรีย์ในจังหวัดเกิดขึ้น โดยภาครัฐได้มีการส่งเสริมและสนับสนุน การเพาะปลูกข้าวอินทรีย์เขตอำเภอต่าง ๆ ตลอดจนในเขตตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัด ร้อยเอ็ด ส่งผลให้มีการพัฒนาส่งเสริมการแปรรูปข้าวอินทรีย์อย่างต่อเนื่อง ต่อมาในปี พ.ศ. 2533 ภายหลังที่ประชาชนในจังหวัดร้อยเอ็ดเริ่มมีการบำรุงดินด้วยวิธีการแบบเกษตรอินทรีย์ผลปรากฏว่า ดินมีความอุดมสมบูรณ์มากขึ้น จนทำให้ผู้ประชาชนในจังหวัดร้อยเอ็ดเกิดความสนใจในแนวทาง เกษตรอินทรีย์ จึงเริ่มเกิดการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ทางความคิดที่หลากหลาย ต่อมาในปี พ.ศ.2544 แนวคิดนี้เริ่มแพร่หลายและเป็นที่รู้จักกันมากขึ้น ทางกระทรวงเกษตรและสหกรณ์จึงได้ยื่นเรื่องให้ ทางมหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์เข้าศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดดังกล่าว นำไปสู่การขับเคลื่อนโครงการนำ

ร่องในการพัฒนาเกษตรกรรมยั่งยืนของเกษตรกรรายย่อย และทางภาครัฐได้สนับสนุนงบประมาณในการทำโครงการอย่างต่อเนื่อง และในปี พ.ศ.2558 ประชาชนส่วนหนึ่งที่มีอุดมการณ์เกี่ยวกับการทำนาข้าวเกษตรอินทรีย์ในเขตตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ได้เริ่มรวมกลุ่มกันแบบเป็นทางการมากขึ้น โดยมีการจัดตั้งกลุ่มวิสาหกิจชุมชนเกิดขึ้นภายใต้ชื่อ “วิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด” เพื่อเป็นกลุ่มในการขับเคลื่อนงานเกษตรอินทรีย์ให้แก่ชุมชนทั้งการผลิต การแปรรูป และการตลาด (ชุมแสง เหล่าชัย, 2562: สัมภาษณ์)

กระบวนการสร้างความเข้มแข็งของชุมชนด้วยการรวมกลุ่มกันอย่างเป็นระบบ เพื่อดำเนินกิจกรรมภายในชุมชนแบบมีส่วนร่วม เป็นจุดเด่นของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจรของตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด ส่งผลให้มีการพัฒนาผลิตภัณฑ์ ต่าง ๆ ของกลุ่มอย่างต่อเนื่อง และยังได้รับทุนสนับสนุนเครื่องจักรในการผลิตที่ทันสมัยจากภาครัฐ ทำให้ผลิตภัณฑ์ของชุมชนมีมาตรฐานเป็นที่ยอมรับของผู้บริโภค สามารถแข่งขันทางการตลาดกับสินค้าชนิดเดียวกันจากแหล่งทุนขนาดใหญ่ได้ ดังนั้น การศึกษาวิจัยในครั้งนี้จึงมุ่งศึกษาวิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชน รูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชน และแนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชน โดยเลือกกรณีศึกษาที่กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจรตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด เนื่องจาก เป็นพื้นที่ที่สามารถขับเคลื่อนงานร่วมกับภาคประชาชนได้อย่างเป็นรูปธรรม ภายใต้กระบวนการสร้างวิจิต ปลูกถ่ายอุดมการณ์เกษตรอินทรีย์ และระบบการตลาดที่มีคุณธรรมต่อผู้บริโภคอันจะนำไปสู่การเผยแพร่รูปแบบและกระบวนการทำงานเกี่ยวกับระบบวิสาหกิจชุมชนต้นแบบแก่สังคมต่อไป

วัตถุประสงค์ของการวิจัย (Research Objective)

1. เพื่อศึกษาวิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร
2. เพื่อศึกษารูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร
3. เพื่อศึกษาแนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

วิธีดำเนินการวิจัย (Research Methods)

1. รูปแบบการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) โดยใช้การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (Participant Observation) จากการลงพื้นที่ภาคสนามในชุมชนตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) จากกลุ่มเป้าหมายที่กำหนด และใช้แนวคิดเกี่ยวกับเกษตรอินทรีย์มาเป็นกรอบในการวิเคราะห์ข้อมูล

2. กลุ่มเป้าหมาย

การวิจัยครั้งนี้คัดเลือกกลุ่มเป้าหมายแบบเฉพาะเจาะจง โดยมีกลุ่มผู้ให้สัมภาษณ์ประกอบด้วย กรรมการกลุ่ม จำนวน 2 คน สมาชิกกลุ่ม จำนวน 4 คน เจ้าหน้าที่รัฐ จำนวน 2 คน และประชาชนทั่วไป จำนวน 12 คน รวมทั้งสิ้น จำนวน 20 คน

3. เครื่องมือที่ใช้ในการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ใช้แบบสัมภาษณ์เชิงลึก และแบบสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม เป็นเครื่องมือหลักในการวิจัย และขั้นตอนในการตรวจสอบคุณภาพเครื่องมือโดยขอคำแนะนำจากผู้เชี่ยวชาญ และนำแบบสัมภาษณ์เชิงลึกไปทดสอบสัมภาษณ์เบื้องต้นกับกลุ่มตัวอย่าง จากนั้นนำแบบสัมภาษณ์มาปรับปรุงแก้ไขให้เหมาะสมกับกลุ่มเป้าหมายต่อไป

4. การเก็บรวบรวมข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้มีการเก็บรวบรวมข้อมูล โดยวิธีการสังเกตการณ์แบบมีส่วนร่วม การจดบันทึกข้อมูล รวมไปถึงการเก็บรวบรวมข้อมูลโดยการสัมภาษณ์เชิงลึกเป็นหลักในการทำวิจัยครั้งนี้ โดยมีขั้นตอนดังต่อไปนี้

- 1) ทบทวนแนวคิด ทฤษฎี และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง
- 2) กำหนดกรอบการวิจัยและการวิเคราะห์ข้อมูล
- 3) สร้างเครื่องมือที่ใช้ในการจัดเก็บข้อมูล
- 4) ลงพื้นที่ติดต่อประสานงานกับผู้ให้สัมภาษณ์ (Key Informants) เพื่อสำรวจข้อมูลเบื้องต้น รวมทั้งนัดหมายการลงพื้นที่ในการจัดเก็บข้อมูล
- 5) ติดต่อประสานงานกับสำนักงานคณะกรรมการอาหารและยาเพื่อขอหนังสือราชการรับรองการลงพื้นที่เก็บข้อมูล
- 6) ลงพื้นที่สัมภาษณ์ภาคสนาม

5. การวิเคราะห์ข้อมูล

การวิจัยครั้งนี้เป็นการวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพ เพื่อให้ข้อมูลที่ได้อ่านมีความสมบูรณ์ ผู้ศึกษาวิจัยจึงแบ่งขั้นตอนของการวิเคราะห์ข้อมูลออกเป็น 2 ส่วน ดังนี้

1. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสัมภาษณ์ มีการดำเนินการ ดังนี้

1.1) ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการจดบันทึกและบันทึกเสียงในการสัมภาษณ์ มาตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล ใช้วิธีการวิเคราะห์แบบอุปนัย (Inductive Analysis)

1.2) นำข้อมูลที่ได้มาเรียบเรียงในรูปแบบของข้อความโดยการจัดกลุ่มประเด็น (Grouping)

1.3) ทำการวิเคราะห์ตามประเด็นของข้อมูล โดยการอธิบายความ(Explanation) และการตีความข้อมูล (Interpretation) ที่ได้โดยเชื่อมโยงกับทฤษฎีที่นำมาใช้ในการวิเคราะห์

1.4) อภิปรายผลพร้อมพรรณนาความ (Description) ข้อมูลตามทฤษฎีและปรากฏการณ์ เพื่อสร้างข้อสรุปและข้อเสนอแนะ

2. การวิเคราะห์ข้อมูลเชิงคุณภาพจากการสนทนากลุ่ม มีการดำเนินการ ดังนี้

2.1) ผู้วิจัยนำข้อมูลที่ได้จากการสนทนากลุ่ม ตรวจสอบความสมบูรณ์ของข้อมูล

2.2) นำข้อมูลที่ได้มาเรียบเรียงในรูปแบบของข้อความโดยการจัดกลุ่มประเด็น (Grouping)

2.3) ทำการวิเคราะห์ตามประเด็นของข้อมูล โดยการอธิบายความ(Explanation) และการตีความข้อมูล (Interpretation)

2.4) อภิปรายผลโดยการพรรณนาความ (Description) ผลของการสนทนา

ผลการวิจัย (Research Results)

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพที่สรุปผลและอภิปรายผลการศึกษาจากปรากฏการณ์ที่เกิดขึ้นและจากการลงพื้นที่ภาคสนามสัมภาษณ์เชิงลึกในกรณีศึกษา ซึ่งผู้วิจัยได้นำเสนอผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย ดังต่อไปนี้

1. วิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

ผลการวิจัย พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร เริ่มมีการรวมกลุ่มกันเมื่อปี พ.ศ. 2532 ภายใต้การนำของ สมุณธา เหล่าชัย (ประธานกลุ่ม) โดยขับเคลื่อนงานเกษตรกรรมที่เน้นการทำนาในแบบธรรมชาติโดยทำการเพาะปลูกข้าวอินทรีย์จากหลักความเชื่อดั้งเดิมที่ว่า ไม่ไถดิน ไม่กำจัดวัชพืช ไม่ใช้ปุ๋ยเคมี ไม่ใช้สารเคมี การเพาะปลูกตามหลักนี้ทำให้ได้ผลผลิตเป็นที่น่าพึงพอใจเพราะช่วยลดค่าใช้จ่ายในการผลิต และจากการบำรุงดินทำให้ดินมีความอุดมสมบูรณ์มากยิ่งขึ้น จนทำให้ผู้คนสนใจในแนวความคิดในการทำนาแบบธรรมชาติมากยิ่งขึ้น การขับเคลื่อนประเด็นงานดังกล่าวได้ดำเนินการอย่างต่อเนื่องและขยายฐานมวลชนผ่านความรู้จักการสร้างวิถีคิด แล้วลงมือทำตามหลักการ จนกลุ่มสามารถขยายตัวเพิ่มขึ้น นอกจากนี้ยังให้

ความสำคัญกับการขับเคลื่อนงานด้านการแปรรูปทำข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร อาทิ โรงสีข้าว โรงโม่แป้ง และผลิตภัณฑ์จากข้าวอินทรีย์ที่หลากหลายรูปแบบ

2. รูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

ผลการวิจัย พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร มีกระบวนการทำงานเป็นแบบกลุ่ม มีการวางโครงสร้างการทำงานที่ชัดเจน มีพื้นที่ในการดำเนินงานที่ชัดเจน และมีกลุ่มสมาชิกทำงานแบบร่วมกัน โดยมีกระบวนการในการตรวจสอบการทำงาน 2 รูปแบบ ได้แก่ การตรวจสอบภายในโดยกลุ่มสมาชิก และการตรวจสอบคุณภาพโดยผู้ทรงคุณวุฒิภายนอก ส่วนการระดมทุนได้ดำเนินการโดยให้สมาชิกเข้าหุ้นและมีการปันผลกำไรในปลายปีเพื่อกระจายรายได้แก่สมาชิกตามจำนวนหุ้นและแรงงานที่ทำ กลุ่มวิสาหกิจชุมชนมีรูปแบบและกระบวนการการทำงานที่เป็นระบบทั้งกระบวนการผลิต การบริหารจัดการ และการแปรรูป โดยมีการแบ่งงานออกเป็นฝ่ายต่าง ๆ อาทิ ฝ่ายบริหารจัดการ ฝ่ายซ่อมบำรุง ฝ่ายผลิต ฝ่ายการตลาด มีฝ่ายตรวจสอบคุณภาพ เป็นต้น

3. แนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

ผลการวิจัย พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร ได้ถอดบทเรียนจากการทำงานและกำหนดแนวทางการพัฒนา โดยเน้นการพัฒนาเชิงพื้นที่ สร้างความเข้มแข็งโดยใช้ทุนทางสังคมและทรัพยากรที่มีอยู่ในชุมชน เปิดโอกาสให้ประชาชนที่สนใจเข้าร่วมกลุ่มภายใต้การยึดหลักการทำเกษตรแบบธรรมชาติ และบูรณาการทำงานร่วมกับภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคีเครือข่าย ตลอดจนการสร้างนวัตกรรมและค้นหาอัตลักษณ์ของผลิตภัณฑ์ ทำการตลาดเชิงรุก และแสวงหาภาคีความร่วมมือที่ยึดมั่นในอุดมการณ์ผ่านการส่งเสริมการทำเกษตรกรรมยั่งยืน นอกจากนี้แล้วยังมีการโฆษณาผลิตภัณฑ์ผ่านช่องทางออนไลน์ทั้ง Facebook และ LINE เพื่อช่วยให้ผู้บริโภคเข้าถึงสินค้าได้มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแหล่งผลิตจะอยู่คนละพื้นที่กับผู้บริโภคการสื่อสารข้อมูลผ่านช่องทางออนไลน์ก็สามารถสื่อสารข้อมูลและวิธีการผลิตที่มีความพิถีพิถันและมีการผลิตที่มีคุณภาพมาตรฐาน ซึ่งสามารถสร้างความเชื่อมั่นในสินค้าของกลุ่มได้

อภิปรายผลการวิจัย (Research Discussion)

1. วิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

การศึกษาวิวัฒนาการการรวมกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร พบว่า คนในชุมชนได้ทำการเกษตรมาตั้งแต่บรรพบุรุษโดยเริ่มจากการปลูกพืชทั่วไป อาทิ การ

ปลูกข้าว ปลูกมันสำปะหลัง ปลูกข้าวโพด อ้อย เป็นต้น ต่อมาภายหลังชาวบ้านในพื้นที่ได้มีแนวคิด ปลูกข้าวแบบไร้สารเคมีหรือเรียกว่าเกษตรอินทรีย์ เริ่มแรกนั้นทำข้าวอินทรีย์เพื่ออยู่ เพื่อกินใน ครอบครัวไม่ได้หวังที่จะทำเพื่อการจำหน่าย แต่สมาชิกในกลุ่มคนหนึ่งได้ทดลองทำข้าวกำปั่นบ้าน ด้วยวิธีโบราณเพื่อมาบริโภคในครัวเรือน ปรากฏว่ามีชาวบ้านเกิดความสนใจที่จะลองบริโภคจึงซื้อ ข้าวไปบริโภค เมื่อชุมชนมองเห็นช่องทางในการสร้างรายได้จึงปรึกษากันและได้ตั้งกลุ่มขึ้นมาเพื่อ จำหน่ายข้าวสารภายในชุมชนภายใต้ชื่อ “กลุ่มอนุรักษ์พันธุ์ข้าวบ้านหนองขาม” หลังจากที่ตั้งกลุ่ม ขึ้นมาก็ได้รับความสนใจจากผู้ที่รักสุขภาพที่จะบริโภคข้าวปลอดสารเคมี ภายหลังจนมีการขยายฐาน การผลิตข้าวอินทรีย์ขึ้นและมีการแปรรูปผลิตจากข้าวในรูปแบบต่าง ๆ มากมาย ต่อมาจึงได้ขยาย กลุ่มสมาชิกเพิ่มมากขึ้นและจัดตั้งเป็นวิสาหกิจชุมชน ภายใต้ชื่อ “วิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าว อินทรีย์แบบครบวงจร ตำบลวังหลวง อำเภอเสลภูมิ จังหวัดร้อยเอ็ด” นอกจากนี้ข้าวอินทรีย์อารยะ ฟาร์มยังได้รับการตรวจประเมินและการรับรองมาตรฐานต่าง ๆ อาทิ มาตรฐานเกษตรอินทรีย์โดย กรมการข้าว มาตรฐานเกษตรอินทรีย์แบบมีส่วนร่วมโดยผู้กินโตข้าว ใบประกาศผลิตภัณฑ์ OTOP ระดับ 5 ดาว เป็นต้น ซึ่งทางกลุ่มได้มีความพยายามสร้างความเชื่อมั่นให้แก่ผู้บริโภค โดยพัฒนา คุณภาพของผลิตภัณฑ์ให้ผ่านรับรองมาตรฐานต่าง ๆ อย่างต่อเนื่อง ซึ่งสอดคล้องกับ สมิตรา อภิชัย (2549) ที่ศึกษาเกี่ยวกับ “ความสำเร็จของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่” ได้กล่าวถึงระบบ วิสาหกิจชุมชนว่าเกิดขึ้นเมื่อองค์กรชุมชน หรือเครือข่ายองค์กรชุมชนพัฒนากิจกรรม และมีการ เชื่อมโยงเข้าด้วยกันอย่างเป็นระบบโดยมีเป้าหมายสนับสนุนการเรียนรู้เพื่อพัฒนาวิสาหกิจชุมชน โดยชุมชนเพื่อชุมชนแก่จุดอ่อนเสริมจุดแข็งให้ชุมชนใช้ประโยชน์จากทรัพยากรและทุนทางสังคม อย่างมีประสิทธิภาพและยั่งยืนสร้างกระบวนการเรียนรู้ และระบบการพัฒนาเพื่อการพึ่งพาตนเอง ของชุมชนให้ครอบคลุมการจัดการทุกด้านให้มีระบบการจัดการ ทั้งในด้านการผลิต การแปรรูป การตลาด การอนุรักษ์สิ่งแวดล้อมอย่างถูกต้อง ซึ่งดำเนินการโดยองค์กรชุมชนหรือเครือข่ายองค์กร ชุมชนในการวางแผนดำเนินการ และประสานความร่วมมือกับภาครัฐและเอกชน เพื่อให้มีการ พัฒนาระบบ เศรษฐกิจและสังคมของชุมชนที่มีอิสระ พึ่งตนเองได้ มีระบบการจัดการที่เหมาะสม สอดคล้องกับวิถีชีวิตและวัฒนธรรมชุมชนมีต้นทุนการจัดการต่าง และเป็นสถาบันทางสังคมที่ ชาวบ้านพึ่งพาอาศัยได้ ซึ่งไม่ใช่ระบบที่ให้โอกาสกับผู้ที่เหนือกว่าทางด้านเศรษฐกิจหรือการเมือง สอดคล้องกับ วิลาสิณี ชูช่วง (2554) ที่ศึกษาเกี่ยวกับ “ผลของการบรรจุถุงพอลิเอไนด์และพอลิเอ ทิลีนที่อุณหภูมิต่ำต่ออายุการเก็บรักษาของผลมะม่วงพันธุ์น้ำดอกไม้สีทอง” ที่กล่าวว่าการพัฒนา วิสาหกิจชุมชนจำเป็นต้องให้ชุมชนรู้จักวิธีคิดและกระบวนการ เรียนรู้เนื่องจากปัญหาที่ผ่าน ๆ มา ชุมชนสามารถผลิตสินค้าได้มากมายแต่ไม่รู้จะนำสินค้าไปขายที่ไหน ดังนั้น จึงต้องปรับวิธีคิดใหม่ อาทิ การเปลี่ยนจากการปลูกพืชเชิงเดี่ยวมาเป็นเกษตรผสมผสานโดยทำให้พอกินพอใช้ก่อนทดแทน

สิ่งที่ซื้อจากตลาดให้มากที่สุด เพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งพาตนเองได้สร้างรากฐานเศรษฐกิจชุมชนให้เข้มแข็งที่เหลือจึงนำไปขายเป็นการพัฒนาไปสู่การจัดการเชิงธุรกิจโดยมีฐานคิดอยู่บนปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงให้วิสาหกิจชุมชนรู้จักการจัดการผลิต การตลาด และการบริโภคร่วมกัน ไม่ใช่ต่างคนต่างทำ อาทิ การผลิตสินค้าชนิดหนึ่งชนิดใดเหมือนกัน ทั้งหมดบ้านแล้วมาแข่งกันขาย วิสาหกิจชุมชนต้องสร้างวงจรเศรษฐกิจชุมชนขึ้นมาใหม่ เชื่อมโยงศักยภาพชุมชนกับการผลิต เพื่อเพิ่มมูลค่าเป็นการร่วมกันทำแบบประสานพลังทำให้เกิดการคิด และทำแบบทวีคูณมีการจัดระบบ การผลิต หลักการมีส่วนร่วม (Participation) และทุนทางสังคม (Social fund) ชุมชนผลิตสินค้าคุณภาพดี มีมาตรฐาน ราคายุติธรรม มีช่องทางการจำหน่าย หรือตลาดการโฆษณาใช้จุดเด่นบรรจุภัณฑ์ที่น่าสนใจที่ทีมงานของชุมชนมีส่วนร่วมและใช้ฐานทุนทางสังคม อาทิ วัตถุประสงค์ ทรัพยากรภูมิปัญญา และการคืนกำไรให้ชุมชน ซึ่งการที่จะดำเนินการตามหลักการดังกล่าวได้ชุมชนต้องมีเป้าหมายที่ชัดเจน สอดคล้องกับองค์กร เพ็ชรประเสริฐ และพิทยา ว่องกุล (2545) ได้ให้แนวคิดที่วิสาหกิจชุมชนต้องมีเป้าหมาย คือการพัฒนาตนเองเลี้ยงตนเองใช้ของตัวเองซึ่งจะช่วยสร้างความมั่นคงพื้นฐานให้กับชุมชน และเมื่อสร้างขึ้นมาจะเป็นหลักประกันทางสังคมได้เช่นเดียวกับ ดวงเดือน สมวัฒน์ศักดิ์ (2548) ที่กล่าวว่าการดำเนินงานวิสาหกิจชุมชนจำเป็นต้องตั้งอยู่บนหลักพื้นฐาน 3 ประการ ได้แก่ 1) วิสาหกิจชุมชนเป็นกระบวนการการประกอบกิจการของชุมชนเพื่อให้ชุมชนสามารถพึ่งตนเองได้ 2) การประกอบกิจการต้องมุ่งเน้นการใช้ภูมิปัญญาที่สอดคล้องกับวิถีชีวิตและความต้องการของชุมชนเป็นหลัก และ 3) มุ่งเน้นการสร้างโอกาสและเพิ่มรายได้ทั้งในระดับครัวเรือน กลุ่มองค์กรเครือข่ายและชุมชน

2. รูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

การศึกษา รูปแบบและกระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนมีรูปแบบและกระบวนการทำงานที่เป็นระบบ ทั้งการผลิต การนำมาแปรรูป และการจำหน่าย โดยมีรูปแบบการทำงานที่แบ่งฝ่ายรับผิดชอบ ออกเป็นส่วนย่อยในองค์กร อาทิ ฝ่ายผลิต ฝ่ายการตลาด ฝ่ายการตรวจสอบคุณภาพการ ฝ่ายบัญชี และการเงิน เป็นต้น ซึ่งกระบวนการทำงานทางกลุ่มก็จะทำงานตามหน้าที่รับผิดชอบของฝ่ายต่าง ๆ ทั้งนี้ ทางกลุ่มยังให้ความสำคัญกับกระบวนการตรวจสอบคุณภาพผลิตภัณฑ์ที่ใส่ใจในทุกรายละเอียดของสายพันธุ์ข้าวที่จะเข้ามาเข้าสู่กระบวนการแปรรูป และยังให้ความสำคัญกับวิธีการผลิตทุกขั้นตอนที่เป็นกระบวนการธรรมชาติไม่มีการใช้สารเคมี ส่งผลให้ผู้ผลิตและผู้บริโภคมีสุขภาพที่ดีปลอดภัยจากสารเคมีตกค้างในร่างกาย นอกจากนี้ทางกลุ่มยังมีกระบวนการตรวจสอบคุณภาพเกี่ยวกับปัจจัยการผลิตต่าง ๆ ที่จะส่งผลต่อผลิตภัณฑ์ โดยจะมีทีมตรวจสอบมาตรฐานการผลิต

ลงพื้นที่สำรวจการการผลิตตั้งแต่เริ่มต้นทำนาจนถึงฤดูเก็บเกี่ยว เพื่อให้ผลผลิตออกมาได้มาตรฐาน ไม่มีสารเคมีสิ่งเจือปนอันจะส่งผลต่อสุขภาพของผู้บริโภค อย่างไรก็ตาม เมื่อทางกลุ่มมีการตรวจสอบมาตรฐานภายในทุกขั้นตอนแล้ว ยังมีหน่วยงานภายนอกและผู้ทรงคุณวุฒิมาให้คำแนะนำในการพัฒนากระบวนการผลิต การแปรรูป และระบบการตลาด ซึ่งสอดคล้องกับ ยุพิน เกื่อนศรี (2559) ได้ศึกษาเรื่อง “การพัฒนาเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ในจังหวัดอุดรดิตถ์ : กรณีศึกษา ตำบลวังกะพี้ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรดิตถ์” การวิจัยครั้งนี้มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาสถานการณ์ด้านการผลิตข้าวอินทรีย์ การพัฒนาเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ และสังเคราะห์องค์ความรู้และจัดการความรู้ของเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ ตำบลวังกะพี้ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรดิตถ์ พบว่า สถานการณ์ของเครือข่ายผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ มีเกษตรกรที่ผลิตข้าวอินทรีย์ในระยะปรับเปลี่ยนจำนวน 30 คน ผลผลิตจะขายในรูปแบบของข้าวเปลือก สภาพปัญหาของเกษตรกร ได้แก่ ขาดองค์ความรู้และเทคโนโลยีการเพิ่มผลผลิต ขาดแกนนำของกลุ่มที่เป็นทางการ ผลลัพธ์ของงานวิจัย ได้แก่ กลไกการบริหารจัดการเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ และรูปแบบการพัฒนาเครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ ตำบลวังกะพี้ อำเภอเมือง จังหวัดอุดรดิตถ์ เกิดศูนย์การเรียนรู้เครือข่ายเกษตรกรผู้ปลูกข้าวอินทรีย์ ตำบลวังกะพี้ เกิดเครือข่ายด้านการผลิตและการตลาดของเกษตรกรข้าวอินทรีย์ทั้งภายในและภายนอกจังหวัด และเกิดภาคีเครือข่ายสนับสนุนกลุ่มเกษตรกรในพื้นที่อย่างเป็นทางการ นอกจากนี้ปรีดา ประพถุติชอบ และคณะ (2548) ได้ศึกษาเรื่อง “แนวทางการพัฒนาเครือข่ายกลุ่ม/องค์กรประชาชนในพื้นที่จังหวัดของแก่น” พบว่า นักวิจัยมีบทบาทสำคัญต่อความสำเร็จของการพัฒนาเครือข่าย ทำให้สมาชิกเครือข่ายได้แลกเปลี่ยน รวมทั้งเป็นผู้สนับสนุนความรู้เชิงวิชาการและเทคโนโลยีจึงนับเป็น เครือข่ายที่สนับสนุนทั้งด้านการผลิตและการตลาด และยังสอดคล้องกับสุมิตรา อภิชัย (2549) ได้ศึกษา “ความสำเร็จของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่” พบว่า กลุ่มวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่ร้อยละ 38.73 ประสบความสำเร็จ ตัวชี้วัดที่ประสบความสำเร็จ ได้แก่ ด้านการจัดทำแผนวิสาหกิจชุมชน ด้านการบริหารจัดการกลุ่มวิสาหกิจชุมชน ด้านการดำเนินธุรกิจ และด้านการเข้าหาแหล่งเงินทุน เป็นต้น

3. แนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร

การศึกษาแนวทางการพัฒนากระบวนการทำงานของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนกับการ แปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร พบว่า การได้เข้าไปศึกษาดูงานของกลุ่มอื่น ๆ สามารถนำความรู้ต่าง ๆ ตลอดจนนำเทคโนโลยีมาปรับใช้กับการผลิตของกลุ่มได้ ซึ่งภาครัฐมีส่วนสำคัญที่ช่วยสนับสนุนและให้คำแนะนำในการนำเทคโนโลยีและเครื่องจักรเข้ามาใช้ในการผลิต เพื่อให้ได้ผลผลิตที่มากขึ้น

เพียงพอต่อความต้องการของตลาด และสมาชิกกลุ่มแปรรูปข้าวอินทรีย์ยังต้องการที่จะเพิ่มมูลค่าให้กับข้าวอินทรีย์โดยการแปรรูปข้าวในรูปแบบต่างๆ ให้เป็นที่นิยมและมีความต้องการทางตลาดสูง และแปรรูปสินค้าให้มีความหลากหลายดึงดูดความสนใจของผู้บริโภค อันจะส่งผลให้เกิดโอกาสในการขยายกำลังการผลิตให้มากขึ้น นำพากลุ่มไปสู่ความมั่นคงทางอาชีพ นอกจากนี้แล้วยังมีการโฆษณาผลิตภัณฑ์ผ่านช่องทางออนไลน์ทั้ง Facebook และ LINE เพื่อช่วยให้ผู้บริโภคเข้าถึงสินค้าได้มากยิ่งขึ้น อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแหล่งผลิตจะอยู่คนละพื้นที่กับผู้บริโภคการสื่อสารข้อมูลผ่านช่องทางออนไลน์ก็สามารถสื่อสารข้อมูลและวิธีการผลิตที่มีความพิถีพิถันและมีการผลิตที่มีคุณภาพมาตรฐาน ซึ่งสามารถสร้างความเชื่อมั่นในสินค้าของกลุ่มได้ ซึ่งสอดคล้องกับ อรภช เก็จพิรุฬห์ (2555) ได้กล่าวถึงเรื่อง “การสร้างแรงจูงใจในการปลูกข้าวอินทรีย์ด้วยการวิจัยประเทศไทย” ประเทศไทยเป็นประเทศแห่งหนึ่งที่มีการส่งออกข้าวมากที่สุดในโลก จึงได้รับเงินตราต่างประเทศจำนวนมากตั้งแต่มีการปฏิวัติเขียวเป็นต้นมา เกษตรกรไทยหันมาปลูกข้าวโดยใช้เครื่องจักรและสารเคมีเพิ่มขึ้น หลายทศวรรษต่อมาเมื่อดินเสื่อมคุณภาพลงทำให้ผลผลิตต่อไร่ลดต่ำลง แม้ว่าในปัจจุบันหน่วยงานภาครัฐและองค์กรอิสระต่างช่วยกันให้ความรู้ ส่งเสริม และสนับสนุนให้เกษตรกรปลูกข้าวอินทรีย์ตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงเพิ่มขึ้น แต่เกษตรกรที่ปลูกข้าวอินทรีย์ยังคงเป็นเพียงส่วนน้อย งานวิจัยนี้ จึงมีจุดประสงค์หลักเพื่อแสดงวิธีการจูงใจให้เกษตรกรใช้สารอินทรีย์ในภาคเกษตรเพิ่มมากขึ้น ด้วยการเปรียบเทียบต้นทุนและผลตอบแทนทางเศรษฐกิจระหว่างการปลูกข้าวแบบเกษตรอินทรีย์ และเกษตรเคมี กรณีศึกษา ตำบลหนองโสน อำเภอสามง่าม จังหวัดพิจิตร ปีการเพาะปลูก 2551-2552 ซึ่งได้รับความร่วมมือจากเครือข่ายชุมชนและนักพัฒนาชุมชน เริ่มจากการค้นหาปัญหา อุปสรรค คัดเลือกกลุ่มเป้าหมาย และดำเนินการวิจัยเชิงปฏิบัติการเปรียบเทียบต้นทุน ผลตอบแทนการปลูกข้าว 2 รูปแบบ และคัดเลือกเกษตรกรมานำเสนอวิธีการปลูกข้าวแบบเกษตรอินทรีย์ที่ให้ผลตอบแทนสูง ผลปรากฏว่าการปลูกข้าวแบบเกษตรอินทรีย์ให้ผลตอบแทนสูงกว่าเกษตรเคมีในเกือบทุกพื้นที่และเกษตรกรที่ได้รับผลตอบแทนสูง ได้แลกเปลี่ยนประสบการณ์ว่า การใช้ปุ๋ยอินทรีย์ สารกำจัดวัชพืชจากธรรมชาติ และการดูแลเอาใจใส่อย่างสม่ำเสมอตามรูปแบบเกษตรอินทรีย์ทำให้ได้ผลตอบแทนสูง

ข้อเสนอแนะการวิจัย (Research Suggestions)

ข้อเสนอแนะจากการวิจัย

1. กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจรมีจุดเด่นที่สำคัญเกี่ยวกับการมีส่วนร่วมของสมาชิกในกลุ่ม ส่งผลให้มีกลุ่มแรงงานและการลงทุนที่เพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่องซึ่งทาง

กลุ่มควรใช้จุดเด่นนี้ขยายฐานมวลชนให้เพิ่มขึ้น เพื่อเป็นการช่วยเหลือประชาชนในชุมชนให้มีรายได้จากการทำการเกษตรอย่างยั่งยืน

2. กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจรควรเพิ่มช่องทางการทำตลาดออนไลน์ให้มีหลากหลายช่องทางมากขึ้น เพื่อเพิ่มโอกาสในการจำหน่ายสินค้าผ่านระบบการสั่งซื้อออนไลน์ในยุคปัจจุบัน

3. กลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจรเป็นต้นแบบในการบริหารจัดการวิสาหกิจชุมชนที่มีประสิทธิภาพและมีกำลังการผลิตที่สามารถตอบสนองต่อความต้องการของผู้บริโภคได้ ตลอดจนเป็นองค์กรภาคประชาชนที่สามารถสร้างวิสัยทัศน์ สร้างกระบวนการมีส่วนร่วม และสร้างอุดมการณ์ด้านเกษตรอินทรีย์สู่การสร้างความมั่นคงด้านอาชีพได้อย่างเป็นรูปธรรม งานวิจัยชิ้นนี้จึงเป็นการถ่ายทอดรูปแบบและกระบวนการทำงานของวิสาหกิจชุมชนที่สามารถเป็นต้นแบบให้กับชุมชนที่สนใจศึกษาแนวทางเกษตรอินทรีย์ได้

ข้อเสนอแนะในการทำวิจัยครั้งต่อไป

1. การศึกษาต่อยอดในการทำวิจัยครั้งต่อไปศึกษาเกี่ยวกับแนวทางในการขยายฐานมวลชนในการเข้าเป็นสมาชิกกลุ่มวิสาหกิจชุมชนการแปรรูปข้าวอินทรีย์แบบครบวงจร เพื่อขยายฐานคิดและอุดมการณ์การเกษตรอินทรีย์

2. การศึกษาต่อยอดในการทำวิจัยครั้งต่อไปศึกษาเกี่ยวกับแนวทางในการขยายตลาดสู่ระบบตลาดออนไลน์แบบใหม่ เพื่อให้สามารถตอบสนองความต้องการของผู้บริโภคและเป็นการเพิ่มประสิทธิภาพในการจำหน่ายสินค้า

เอกสารอ้างอิง (References)

กรีนเน็ต, **แนวทางเกษตรอินทรีย์**, [ออนไลน์].แหล่งที่มา : <https://www.greenet.or.th/>,

[25 สิงหาคม 2562.]

กลุ่มงานส่งเสริมและพัฒนาเกษตรอินทรีย์. (ม.ป.ป.). **หลักการผลิตข้าวอินทรีย์**. กรุงเทพฯ: กรมส่งเสริมการเกษตร.

ชุมแสง เหล่าชัย. (1 กันยายน 2562). **กรรมการกลุ่มวิสาหกิจชุมชนแปรรูปข้าว**. สัมภาษณ์.
ณรงค์ เพ็ชรประเสริฐและพิทยา ว่องกุล. (2545). **วิสาหกิจชุมชน กลไกเศรษฐกิจฐานราก**.

กรุงเทพฯ: บริษัท เอติสันเพรส จำกัด.

ปรีดา ประพฤติชอบและคณะ. (2548). **โครงการแนวทางการพัฒนาเครือข่ายกลุ่ม/องค์กร**

ประชาชนในพื้นที่จังหวัดขอนแก่น. กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย.

ยุพิน เกื้อนศรี. (2559). “การพัฒนาเครือข่ายด้านการผลิตและการตลาดของผู้ผลิตหอมแดงพันธุ์ โดยการจัดการความรู้ในตำบลทุ่งยั้ง อำเภอลับแล จังหวัดอุตรดิตถ์”. **วารสารพัฒนาศาสตร์**. 18(1), 85-102

วิลาสิณี ชูช่วง. (2554). “ผลของการบรรจุถุงพอลิเอไนด์และพอลิเอทิลีนที่อุณหภูมิต่ำต่ออายุการเก็บรักษาของผลมะม่วงพันธุ์น้ำดอกไม้สีทอง”. **วิทยานิพนธ์วิทยาศาสตร์มหาบัณฑิต**. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยเชียงใหม่.

สุมิตรา อภิชัย. (2549). “ความสำเร็จของกลุ่มวิสาหกิจชุมชนในจังหวัดเชียงใหม่”. **วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต**. เชียงใหม่: มหาวิทยาลัยแม่โจ้.

อรกช เก็จพิรุฬห์. (2554). “การวิเคราะห์ต้นทุนและผลตอบแทนทางเศรษฐกิจเปรียบเทียบระหว่างการปลูกข้าวแบบเกษตรเคมีและเกษตรอินทรีย์ ตำบลหนองโสน อำเภอสว่างม่ง จังหวัดพิจิตร”. **รายงานการวิจัย**. พิษณุโลก: มหาวิทยาลัยราชภัฏพิบูลสงคราม.